

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԻՋԵՎԱՆԻ ՄԱՄՆԱՃՅՈՒՂ

Ա Կ Ո Ւ Ն Ք

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԹԻՎ 1(13)

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2016

Գլխավոր խմբագիր՝

պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Գրիշա Ալեքսանի Ղարիբյան – տնտեսագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Հարություն Ալեքսանի Մարգարյան – տնտեսագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Ռաֆիկ Ասքանազի Նահապետյան – պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Էդիկ Գարեգինի Մինասյան – պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Սամվել Արշավիրի Առաքելյան – պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Հայկ Մկրտիչի Դերձյան – իրավագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Հենզել Գերասիմի Մանուչարյան – քաղաքագիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Աննա Գրիգորի Ասատրյան - արվեստագիտութ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Սամվել Պարզևի Մուրադյան – բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Սեդա Քերոբի Գասպարյան – բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Սեյրան Արտուշայի Չաքարյան – փիլիս. գիտութ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Մելսիկ Պարզևի Մկրտունյան – հոգեբանութ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Ակունք. Գիտական հոդվածների ժողովածու / Խմբ. խորհուրդ՝
Գ.Ա. Ղարիբյան և ուրիշ.; Գլխ. խմբ.՝ Ա.Ա. Ներսիսյան. – Եր.:
ԵՊՀ հրատ., 2016 թ. – 393 էջ:

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2016 թ.

© Հեղ. խումբ, 2016 թ.

YEREVAN STATE UNIVERSITY

IJEVAN BRANCH

A K U N Q
COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES
NUMBER 1(13)

YEREVAN

YSU PUBLISHING HOUSE
2016

Certified for publication by academic
council of Ijevan Branch of YSU

Editor-in-chief

doctor of historical science, professor **ASHOT NERSISYAN**

Editorial council

Grisha Alexan Gharibyan – doctor of economic science, professor
associate member of NAS, RA

Rafik Askanaz Nahapetyan – doctor of historical science, professor

Edik Garegin Minasyan – doctor of historical science, professor

Samvel Arshavir Arakelyan – candidate of historical science, assistant
professor

Hayk Mkrtych Derdzyan – doctor of law, professor

Henzel Gerasim Manucharyan – doctor of political science, professor

Anna Grigor Asatryan – doctor of art, professor

Samvel Pargev Muradyan – doctor of philological science, professor

Seda Kerob Gasparyan – doctor of philological science, professor

Seyran Artushai Zakaryan – doctor of philosophy science, professor

Melsik Pargev Mkrtyumyan – doctor of psychological science, professor

Akunq. Collection of scientific articles/Edit.council G.A.
Gharibyan and others; Editor-in-chief A.A. Nersisyan. – Yer.:
YSU publishing-house, 2016 – 393 p.

© YSU publishing-house, 2016

© Author group, 2016

Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀԱՅՈՑ 1918 - 1920ԹԹ. ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԸ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՄՅԱՆ

Հայոց 1918 – 20թթ. պետականության պատմության պարբերացումը պետք է սկսել 1918թ. հունվար ամսից, երբ փաստացի ստեղծվում են պետական մարմինները՝ հանձինս Հատուկ կոմիտեի և Վարիչների մարմնի: Հայոց պետականությունը սկզբնավորվել է ոչ որպես հանրապետություն կամ հանրապետական կառավարման տիպի պետություն: Որպես հանրապետություն հայոց պետականությունը գործել է 1918թ. մայիսի 28 – ից մինչև 1919թ. փետրվարի 28 – ը, երբ Խորհուրդը բռնությամբ արձակվել է՝ կապված հանրապետական կառավարման տիպի պետության՝ գոյություն ունենալու աննպատակահարմարության հետ: Որպես պարբերացման երկրորդ փուլ պետք է ընդունել այս ժամանակահատվածը:

Պարբերացման երրորդ շրջանը պետք է համարել 1919թ. փետրվարի 28 – ից մինչև օգոստոսի 1 – ը, երբ փաստորեն չկար օրենսդիր մարմինը և թե օրենսդիր, թե գործադիր իշխանությունն իրականացնում էր կառավարությունը: Պետության պարբերացման հաջորդ փուլը 1919թ. օգոստոսի 1-ից 1920թ. ընդգրկող ժամանակահատվածն է, երբ կրկին վերկանգնվում է հանրապետական կամ խորհրդարանական հանրապետական կառավարման տիպի պետությունը: Խորհրդարանական տիպի հանրապետությունն իր ավարտն է գտնում 1920թ. մայիսի 5 – ին՝ ՀՅԴ դիկտատուրայի հաստատումով, որը տևում է մինչև նոյեմբերի 23 – ը: Այս շրջանում իշխանությունն իրականացնում է ՀՅԴ Բյուրոն: Այս շրջանը հայոց պետականության մեջ կազմում է վերջին կարևորագույն փուլը: Կառավարության անկումից հետո մի քանի օր գոյություն ունեցած Ս. Վրացյանի կառավարման շրջանը չի կարելի պարբերացման հիմք ընդունել, որովհետև այդ կառավարությունը գլխավորապես իրականացրել է մեկ առաքելություն՝ իշխանությունը Լեզգանի պարտադրանքով հանձնել է բոլշևիկներին:

Բանալի բառեր. Պետականություն, պարբերացում, պատմություն, հանրապետություն, կառավարում, օրենսդիր իշխանություն, գործադիր իշխանություն, խորհրդարան, դիկտատուրա, Բյուրո - կառավարություն

Հայտնի ճշմարտություն է, որ ժողովուրդների պատմության պարբերացման հիմքում դրվում են շրջափոխային նշանակություն ունեցած պատմական իրադարձությունները: Դրանցից նրանք, որոնք քաղաքական կամ տնտեսական ազդեցություն են ունեցել երկրագնդի ժողովուրդների մեծամասնության զարգացման վրա, ընկել են համաշխարհային պատմության պարբերացման հիմքում: Բայց թերևս չենք սխալվի, եթե պնդենք, որ այդ պարբերացումներն ինչ որ տեղ հարաբերական են, քանի որ առանձին ժողովուրդների մոտ պատմության շրջադարձային փուլեր եղել են տարբեր ժամանակներում: Եթե պարբերացումը կատարենք մարքսյան դրոյթների նախորոշած հասարակական – տնտեսական ֆորմացիաների հիմքով, ապա՝ դրանք նույնպես տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր ժամանակներում են հաջորդել մեկը մյուսին, եթե կատարենք՝ հիմք ընդունելով հզոր պատերազմները, որոնք ձևափոխել են աշխարհի քարտեզը, ա-

պա՝ դժվար է դրանք տարածել այն ժողովուրդների վրա, որոնք զերծ են մնացել այդ պատերազմից: Մի խոսքով, այս առումով բացարձակ ճշմարտության որոնումն ու գտնումը բավական բարդ խնդիր է: Խորհրդային շրջանում պարբերացման հիմքում ընկած էին հիմնականում տնտեսական հարաբերությունների կամ արտադրատեղանակների փոփոխությունները, որոնք հետևանք էին համարվում արտադրողական ուժերի և արտադրահարաբերությունների անհամապատասխանության օրենքի առկայության: Երբ այս երկուսն իբրև իրար չեն համապատասխանել, առաջացել է հեղափոխություն, որով մեկ հասարակական – տնտեսական կարգը փոխարինվել է մեկ ուրիշով: Իսկ այդ հեղափոխությունները տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր ժամանակներում էին տեղի ունենում կամ էլ տեղի չէին ունենում, որը նշանակում է, որ պարբերացումների մեջ ընդհանրություններ գտնելն արհեստական է: Այս ամենով հանդերձ, հարկ ենք համարում պնդել, որ խորհրդային շրջանում պատմության պարբերացման հիմքում արհեստական բաղադրամասերի առկայության պարագայում էլ միանգամայնորեն հստակ էր պատմագրության անելիքը: Ճշմարիտ է, այն ուներ զարգացման նախորդված ուղի, որը հիմքում ընկած էր մարքսիզմ – լենինիզմը, կոնյուկտուրային էր, բայց գոնե ուներ հստակ մեթոդաբանություն: Այս առումով այսօր մեր պատմագրության առջև առկա է մի խոշոր բաց, այն է՝ ինչ մեթոդաբանությամբ պետք է շարադրել պատմական իրադարձությունները, իսկ դրանից առաջ՝ ինչ պարբերացմամբ: Եվ քանի որ այս երկուսը հստակեցված չեն՝ չի կարելի պնդել, որ հետխորհրդային շրջանի հայոց պատմությունն իր ամբողջության մեջ վերընթաց է ապրում, ընդհակառակը՝ թերևս վայրընթաց, քանի որ ամեն ինչի մասին և հաճախ ոչ ակադեմիական մոտեցումներով գրելը չի նշանակում պատմագրության վերելք: Ազատախոհությունը կամ լիբերալիզմը պատմագրության մեջ առաջ են բերել քառսային վիճակ և հայտնի չէ, որն է հայրենի պատմագրության զարգացման հստակ նպատակը: Կարծում ենք, որ այդ նպատակը պետք է լինի պատմական իրադարձությունների՝ սեփական ժողովրդի համար արդյունավետության հարցի ճշգրտումը: Այսօր ցանկացած պատմագիտական աշխատության կամ թեզի ներածականում որպես մեթոդաբանական հիմք նշվում է դեպքերի նկատմամբ պատմաբնական կամ պատմահամեմատական մոտեցման կիրառումը, բայց չվարանենք խոստովանել, որ այդ մոտեցումը գրեթե չի կիրառվում: Իսկ մեթոդաբանության մասին հիշատակումը կրում է ծիսական բնույթ:

Մեր հայեցակարգային մոտեցումն այս առումով հետևյալն է՝ **պատմությունը պետք է շարադրվի պատմական իրադարձությունների՝ մեր ժողովրդի համար ունեցած արդյունավետության աստիճանի որոշման ջանքերով, որը նշանակում է՝ ապաքաղաքականացված, առանց որի անհնար է պատկերացնել ակադեմիական պատմագրություն:** Իսկ ինչ վերաբերվում է պարբերացմանը, ապա՝ մենք չենք կարող մեր պատմությունը շարադրել հեռու այն պարբերացման շրջանակներից, որոնք ընդունելի են համաշխարհային պատմագրության համար, այսինքն՝ հին, միջին, նոր և նորագույն, բայց դրանով հանդերձ պետք է անկաշկանդ լինենք այս ընդհանրական պարբերացումների մեջ սեփական պատմության շրջափուլային նշանակության իրադարձությունների ճիշտ ընկալումով վերանայելու հայոց պատմության պարբերացմանն առնչվող շատ հիմնահարցեր: Սույն հոդվածի խնդիրը 1918թ. ձևավորված հայոց պետականության պատմու-

յան պարբերացմանն է վերաբերվում, որը կարծում ենք, որ ցայսօր այնքան էլ ճիշտ չի կատարվել:

Մենք շեշտում ենք հայոց պետականության և ոչ թե Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության պարբերացման մասին, որովհետև **հայոց պետականության արարումն ուղիղ համամեմատական չէ Հայաստանի Հանրապետության արարմանը**: Այսինքն՝ 1918 – 20թթ. հայոց պետականության մասին խոսելիս պետք չէ նկատի ունենալ միայն Հայաստանի Հանրապետությունը: **Հայոց պետականությունը de facto կար մայիսի 28 – ից առաջ կամ հայոց նոր պետականության սկիզբ չպետք է համարել 1918թ. մայիսի 28 – րը**: Մեր պատմագրության սխալներից մեկը կայացել է և կայանում է նրանում, որ ըստ նրա հանրապետության կառավարման տիպի պետության հռչակմամբ է սկզբնավորել հայոց նոր պետականությունը: Անտեսվել է այն հանգամանքը, որ դրանից առաջ եղել է հայոց պետականությունը՝ դիկտատորական կառավարմամբ, բայց ոչ դասական իմաստով դիկտատորական, որի փաստացի ղեկավարն էր Արամ Մանուկյանը: Մինչև այդ էլ գոյություն ունեին հայկական գրեթե անկախ քաղաքական միավորներ, որի մասին կարևոր պատկերացում են տալիս Ռուբեն Տեր - Մինասյանի հետևյալ տողերը.. «1918թ-ի սկզբները սահմանային խնդիրները փաստօրէն լուծուած էին Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ: Մինչեւ թուրքերի Կովկաս մտնելը, կազմակերպուած էր Շիրակի նահանգը (որի հետ կապուած էր Ախալքալաքը) եւ Բորչուլուի հայկական մասը՝ Վրաստանում: Կազմուած էր Ղարսի նահանգի հայկական մասը, կազմուած էր Երեւանի նահանգը, հաստատուած էր Ղարաբաղի եւ լեռնային Գանձակի (քաղաքի մի մասով) հայկական առանձին իշխանութիւն, եւ վերջապէս կազմուած էր լեռնային Ղազախի, ներկա Դիլիջանի շրջանը, որը կապուած էր Երեւանի հետ: Այս շրջանների Վրաստանից եւ Ադրբեջանից բաժանման փաստը առանձին զարմանք չէր պատճառած ոչ վրացիներին, ոչ թաթարներին, որոնք համակերպած էին եղած դրութեան:

Բայց հայոց Ազգային Խորհուրդների շինած հայաբնակ օճախը գալիս էր քանդելու տաճիկ գորքը»¹:

Ռուբենից այս մեջբերումը պատահաբար չենք անում: Փաստորէն ռուսական ճոկտեմբերյան հեղափոխությանն հաջորդած տեղատվության հետևանքով աստիճանաբար առարկայանում էին հայկական փոքրիկ քաղաքական միավորներ, որից հետո սկսվելու էր դրանց մեկ պետության մեջ միավորվելու գործընթացը, որը ցավով պետք է նշել, այդպես էլ լիարժեքորէն չի ավարտվում հաջողությամբ: Դրանց պատճառների մեջ խորանալու խնդիրը զանց առնելով, շեշտենք, որ արդէն 1918թ. զարմանից արարվում է Հայկական պետությունը կամ Արարատյան Հայաստանը, որի մեջ այս տարածքների միավորման իրավական կողմի ամրապայման գործընթացն սկսվում է արդէն 1919թ. փետրվարից:

Անհրաժեշտ ենք համարում նաև մատնանշել, որ **Հայկական պետության արարման կամ ձևավորման դիվանագիտական գործընթացը տեղի է ունեցել Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական գործընթացներից անկախ և եթե դիվանագիտական գործընթացներում հայկական պատվիրակություններից անկախ ի հայտ եկավ Հայաստանի Հանրապետությունը, ապա՝ ռազմական իրադարձութե-**

¹ **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. է (7), Lou Անճելըս, 1952 էջ 135:

**յունների արդյունքում դեռևս դրանից առաջ էր ձևավորվել հայկական պետակա-
նությունը:**

Հայկական պետականության պարբերացման սկիզբ պետք է համարել 1918թ. հունվարը, երբ որպես Հայոց Ազգային խորհրդի լիազոր թիվսից գալով Երևան, Արամն անմիջապես ձևավորում է հայկական պետական կառավարման մարմինները: Այդ կառավարման մարմնի հավակնությունն ստացավ Երևանի Ազգային խորհուրդը, որն, ինչպես վկայում է Ս. Վրացյանը, մինչև այդ՝ «< անգոյն ու անջիղ մի մարմին էր, որը գնում էր դեպքերի հոսանքի յետեւից>>», և կյանք ստացավ, երբ Երևան ժամանեց Արամ Մանուկյանը²:

Կարծում ենք, որ Արամ Մանուկյանի մասին բազմաթիվ հրապարակումներում և ուսումնասիրություններում նրա պատմական դերի մասին հայեցակետը այնքան էլ ճշտորեն չի ձևակերպվել: **Նա համարվել է հայոց պետականության հիմնադիրը, որը ճիշտ է, բայց մենք գտնում ենք, որ նրա դերը հայոց պատմության մեջ գլխավորապես կայանում է նրանում, որ ճիշտ հասկանալով, որ պետության արարումն անհնար է առանց պետական մարմինների ձևավորման և առաջնայինը համարելով այդ խնդրի կազմակերպումը, անմիջապես գնացել է դրան, առանց որի անհնար էր արդյունավետ քաղաքականություն վարել տարածքային խնդիրների լուծման առումով, մանավանդ, որ արդեն ընթացքի մեջ էր թուրք – հայկական պատերազմը: Ճշմարիտ է այդ պետական մարմինը կրկին կոչվում էր Հայոց ազգային խորհուրդ, բայց այն, ի տարբերություն Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի, որը գնում էր դեպքերի հետևից և չէր հանդիսանում թելադրող կողմ, ուներ միանգամայն նոր ձև և բովանդակություն: Այսինքն՝ Երևանի Ազգային խորհուրդը հայկական առաջին պետական մարմինն էր, որը միտված էր կազմակերպչական աշխատանքների՝ հանուն թուրքական վտանգի չեզոքացման և պետականության արարման: Եվ նրա ստեղծած պետական կազմակերպությունը գնահատելի է նախ և առաջ նրանով, որ եթե մինչև այդ հայկական զինյալ ուժերը թուրքերի դեմ կռվել էին այլ պետությունների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի դրոշմների տակ, նրանցից քաղաքական ակնկալիքների իրականացմամբ պայմանավորված, ապա, այժմ կռվում էին հանուն ազատության և անկախության՝ սեփական պետական կամ իշխանական մարմինների կազմակերպչական աշխատանքների շնորհիվ:**

Այդ իշխանական կամ պետական մարմինը հենց Արամի առաջարկով կոչվեց Հատուկ կոմիտե, որն ստացավ «<երեք ամսով գործելու կատարելա ազատութիւն>>³:

Ճշմարիտ է, այս մարմինն ընտրվել էր Երևանի Ազգային խորհրդի որոշումով, բայց այնտեղ թելադրողը Արամն էր: Որ իսկապես Հատուկ կոմիտեն պետական կառավարման մարմին էր, երևում է նրանից, որ նրա մեջ մտել են անձինք, որոնք կորդինացրել են այս կամ այն բնագավառի աշխատանքները: Դրանք էին Արշալույս Աստվածատրյանը, Մկրտիչ Մուսինյանը, Մահալ Թորոսյանը, Արամ Մանուկյանը, իսկ քարտուղարն էր Ս. Օհանջանյանը: Այս կոմիտեն Երևանի կամ Արարատյան հանրապետության փաստացի իշխանությունն էր: Համոզվելու համար դրանում, բավական է նշել, որ Հատուկ կոմիտեին էին ենթարկվում Երևանի

² Վրացյան, Ս. նշվ. աշխ., էջ 126:

³ Նույն տեղում, էջ 120:

նահանգի հայկական գորբերը՝ Մ. Միլիկյանի գլխավորությամբ, Երևանի զինվորական կոմիսար Դրոն, նրա հրամանով էին իրականացվում կառավարման կամ գորակոչի հետ կապված բոլոր խնդիրները: **Եթե Հատուկ կոմիտեն իրականացնում էր պետական գործառնություններ, ուրեմն արդեն առկա էր պետությունը:** Այսպես, կառավարման համակարգը կար, բանակը կար, նոր ձևավորված և նորաստեղծ պետության նախնական տարածքները նույնպես կային: Ուրեմն, արդյունքում արդեն 1918թ. սկզբներին հայկական պետությունը ձևավորվում էր, թեև օրապակաս, բայց փաստացի կար: Բավական է նշել մեկ հանգամանք ևս. հայտնի ճշմարտություն է, որ գորակոչն իրականացնում է պետությունը: Իսկ Հատուկ կոմիտեի առաջին հրամանը վերաբերվում էր հենց գորակոչին, որով զենքի տակ էին առնվում 18 –ից 25 տարեկան բոլոր զինապարտներին⁴:

Պետական կառավարման մարմինը նոր ձև է ստանում 1918թ. մարտի սկզբներին, երբ <<դիկտատոր>> է հռչակվում Արամը: Ինչպես նշեցինք, <<դիկտատոր>> ասելով չպետք է հասկանալ բռնապետ դասական իմաստով, այլ՝ ուժեղ իշխանություն և թշնամու դեմ պայքարելու նպատակով ուժերի համախմբման համար լայն լիազորություն ստացած անձնավորություն: Հատուկ կոմիտեն էլ, շատ չանցած, վերածվում է Վարիչների մարմնի, որը փաստորեն պետական իշխանությունն էր մարմնավորում: Այդ մասին Մ. Վրացյանն հետևյալն է գրում. <<Ըստ ձեռի, Արամի դիկտատոր նշանակվելուց յետո էլ 1918թ. մարտի սկզբին, Էրզրումի անկումից շատ չանցած – Ա. Ն./ իշխանութիւնը մնաց Ազգ. Խորհրդի ձեռքին: Յատուկ կոմիտեի փոխարէն այժմ գործում էր առանձին մի մարմին, որի անդամները կոչում էին վարիչներ: Այդ մարմինը փաստօրէն Արարատեան դաշտի կառավարութիւնն էր, որի նախագահն ու զինուորական գործերի վարիչը Արամն էր, ներքին գործոց վարիչը՝ Սահակ Թորոսեանը, պարենատրմանը՝ Մկ. Մուսինեանը, ելեմտականը՝ Յովհ. Մելիքեանը, ինքնապաշտպանութեանը՝ Արշ. Աստուածատրյանը: Քիչ վերջը իշխանութեան մէջ մտան նոր անձեր՝ Ալեք. սանդրապովի նախկին քաղաքագլուխ Կամսարականը, բժ. Յ. Տէր-Միքալէյանը/Օվին/ եւ այլն/.....>>⁵:

Այստեղ Մ. Վրացյանի հետ չենք կարող համաձայնվել միայն այն հարցում, որ Արամի դիկտատոր նշանակվելուց հետո էլ իշխանությունը մնաց Ազգ. Խորհրդի ձեռքում: Ընդհակառակը՝ ամեն ինչ որոշում էր Արամը: Մնացյալ հարցերում Մ. Վրացյանը ճիշտ է:

Ընդհանրացնելով շեշտենք, որ **1918թ. մայիսի 28 – ից առաջ արդեն սկզբնավորվել էր հայկական պետականությունը**, որն ուներ իր կառավարման մարմինները՝ հանձինս Հատուկ կոմիտեի և Վարիչների մարմնի: Այն և գործադիր և օրենսդիր և դատական և զինվորական բարձրագույն մարմին էր, որին ենթարկվում էին բոլորը, հարկ եղած պարագայում՝ ուժի միջոցով: Այս պետության ղեկավարն էր Արամ Մանուկյանը: Ուրեմն, հայոց պետականությունը չհստակեցած սահամաններով սկզբնավորվել է 1918թ. հունվարից, որը կարողացել է կազմակերպել մայիսյան հերոսամարտերն՝ անկախ Տրապիզոնում և Թիֆլիսում տեղի ունեցող դիվանագիտական գործընթացներից: Հայկական նոր պետականու-

⁴ <<Էջմիածին>>, Ե, Էջմիածին, 2007, էջ 147:

⁵ *Վրացյան Մ.* նշվ. աշխ., էջ 136:

յան պարբերացման առաջին փուլ պետք է համամրել 1918թ. հունվարից մայիսը ամիսները:

Հայտնի է, որ Մեյսի կազմալուծման հետևանքով 1918թ. մայիս 28 – ին պատմության ասպարեզ իջավ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը: Բայց մայիսի 28 – ակտը ավելի շատ իրավական ակտ էր, ստեղծված պետության մասին, քան թե գոյության սկզբի՝ որպես պետության: Ավելին՝ այնտեղ հետևյալն ենք կարդում՝ «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի եւ Ազրպէջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառներու գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն»⁶:

Նշանակում է, որ ոչ հստակ էր պետական կառավարման ձևը և ոչ էլ այն տարածքները, որոնց վրա իշխելու էր այդ պետությունը, մի հանգամանք, որ լրիվ համընկնում էր Արամի գլխավորությամբ արդեն գոյություն ունեցող պետության համար:

Այս ակտի ընդունումից շատ չանցած միայն դիկտատորական կառավարման ձևին եկավ փոխարինելու ժողովրդավարական կառավարման ձևը և Արարայան պետությունը կոչվեց Հայաստանի Հանրապետություն: Բայց առհասարակ անտեսվում է մի կարևոր հանգամանք՝ **հանրապետական կառավարման մեխանիզմը բնորոշ չի եղել հայկական պետության գոյության ողջ ընթացքին:** Ուրեմն՝ պահանջվում են այդ պետության զարգացման փուլերի նոր պարբերացումներ:

Որպես հայկական պետականության պարբերացման հաջորդ փուլ պետք է առանձնացնել **1918թ. մայիսի 28 – ից 1919թ. – ի փետրվարի 28 – ը:** Այս ժամանակահատվածն առանձնացնում ենք այն պատճառով, որ որպես խորհրդարանական պետություն Հայաստանը գործել է այս կարճ ժամանակահատվածում: 1918թ. փետրվարի 28 –ին Հայաստանի առաջին օրենսդիր մարմինը բռնությամբ արձակվում է:

Իսկ որն էր պատճառը: Այն, որ ՀՀ գոյության սկզբից տարածայնություններ են եղել պետական կառավարման համակարգի ընտրության շուրջը: Ոմանք գտել են, որ պետք է ստեղծել կուսակցական դիկտատուրա, բնականաբար նկատի ունենալով Դաշնակցությանը/Արամ,Ռուբեն, Ա. Ջամալյան, Արտ. Բաբայան և այլն/: Ոմանք էլ այն կարծիքին են եղել, որ պետք է ի սկզբանե կյանքի կոչել ժողովրդավարական կառավարման համակարգը/Հովհ. Քաջագունի, Ալ. Խատիսյան, Ս. Վրացյան և ուրիշներ/: Կարծում ենք, որ առաջինի կողմնակիցներն ավելի ճիշտ էին, քանի որ՝ ա/ դեռևս հստակեցված չէին Հայաստանի սահմանները, որը նշանակում է, որ խորհրդարանում այլազգիների ներկայությունը անպայմանորեն իր բացասական ազդեցությունը պետք է թողներ երկրի ազգային անվտանգության ամրապնդման տեսանկյունից, բ/ թաթար ներքին տարրը թուրքերի հետ համախորհուրդ ներսից քայքայում էր հայոց պետականությունը, գ/ խորհրդարանական վեճերն հաճախ անպտուղ էին վերջանում, խանգարելով լուծելու երկրի առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրները:

Ահա այս ամենով էր պայմանավորված, որ 1920թ. օգոստոսի 1 – ից իր նիստերն սկսած Հայաստանի խորհուրդը շատ կարճատև կյանք ունեցավ: Արտ. Բա-

⁶ ՀՀ Բոստոնի Կեդրոնական արխիվ, թղթածրար 1/1, գործ 6:

բայանը գրում է. «< Հայաստանի Խորհուրդը շնորհիւ իր տարամերժ տարրերի չկարողացավ բարձրության վրա կանգնել եւ աջակից լինել նորաստեղծ կառավարութեան>>⁷: Ավելին, Խորհրդում բուռն վեճեր էին գնում՝ կապված Էջմիածնի գավառում, Արաքսի ափին, Բաշգառնիում, Միսիսանայի շրջանում թաթար ըմբոստ տարրերի չեզոքացմանը միտված քաղաքականության դեմ: Այսպէս կոչված ժողովրդավարները դեմ էին նման քաղաքականությանը: Ս. Վրացյանը գրում է. «< Հայաստանի Խորհրդի ժողովրդական պատգամաւորները, որոնք սկզբում ոյժ էին տալիս կառավարութեան, կամաց – կամաց կրկին անցան ընդդիմադիրների կողմը, եւ Խորհրդի ամբիոնը նորից դարձաւ կուսակցական կրքոտ վեճերի տեղ, կառավարութիւնը ստիպւած էր լինում՝ բան ու գործ թողած՝ օրերով զբաղել հարցումներով ու հարցապնդումներով եւ քննադատութիւններին պատասխանելով:

Նման քննադատութիւններն ու յարձակումները յուզում էին հանրային միտքը>>⁸:

Եվ ահա, փետրվարի 28 – ին, երբ քննվում էր Սուրմալուի գավառում ռազմական դրություն մտցնելու կառավարության առաջարկությունը, այն հիմնավորումով, որ թուրքերն այնտեղ հարձակվում են հայ խաղաղ բնակչության վրա և կոտորում, ընդդիմադիրները դեմ են դուրս գալիս դրան: Այս պայմաններում Խորհրդի շէնքում հավաքված մարդիկ հարձակվեցին սոցիալիստ – հեղափոխականների և մյուս ընդդիմադիր տարրերի վրա՝ դահլիճը մաքրելով պատգամավորներից, աղաղակելով, «< որ այսպիսի ներկայացուցչական մարմին ժողովուրդը չի ուզում ունենալ եւ պահանջում է ժողովրդական ընտրութիւններ: **Այս դեպքը տեղի ունեցաւ 1919թ. փետրարի 28 – ին, որ պիտի համարել Հայաստանի Խորհրդի վերջը**>>⁹:

Այսպիսով ՀՀ խորհրդարանական կառավարումը 1919թ. փետրվարի 28 – ի դեպքով գտնում է իր ավարտը: Ինչպէս վկայում է նույն Ս. Վրացյանը, այս իրադարձության կազմակերպիչները թէն Աշխատանքի նախարարարության պաշտոնյա Մաքո Համբարձումյանն ու Արտ. Բաբայանն էին, բայց վերջիններիս հետևում կանգնած էր Ռուբեն Տեր Մինասյանը¹⁰:

Այս քայլը Ռուբենը բավական տրամաբանորեն է մեկնաբանում.«<Նա /ՀՀ Խորհուրդը – Ա. Ն./ ընդօրինակում էր առաջադեմ երկրների սովորույթները եւ օրենքները եւ դրանով բաւականանում, քանի որ յուր միջակ ույժերը թոյլ չէին տալիս խորամուկ լինել եւ որոնել թէ այդ օրենքները կը բխեին ժողովրդական ոգուց ու ավանդույթներից, կը համապատասխանէն ժամանակին, տեղին ու պայմաններին: Եւ հաճախ այդ շատ գեղեցիկ օրենքները անհասկանալի, անմատչելի կը մնային գրուած թուղթերի վրա>>¹¹:

Ռուբենը չէր սխալվում այն տեսանկյունից, որ մինչև Խորհուրդը երկարորեն քննում էր այս կամ այն խնդիրը և օրենք ընդունում, թշնամին արդեն կյանքի էր կոչում իր դավադիր նպատակները: Այսինքն՝ **Հայաստանի Հանրապետութեան**

⁷ **Բաբայան Ա.**, Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութենէն, տես «< Հայրենիք>> ամսագիր, թիւ 9, Յուլիս, 1923, էջ 112:

⁸ **Վրացեան Ս.** նշվ. աշխ., էջ 252:

⁹ «<Հայրենիք>> ամսագիր, թիւ 9, Յուլիս, 1923, էջ 115:

¹⁰ **Վրացեան Ա.**, Կենսաբի ուղիներով, Ե հատոր, Պէյրուս 1966, էջ 86:

¹¹ **Ռուբեն**, Նշվ. աշխ, հ. 7/7, էջ 274:

յունը դեռևս չէր հասունացել որպես ժողովրդավարական պետություն: Սա է ճշմարիտ հայեցակարգը:

Փետրվարի 28 –ից մինչև օգոստոսի 1 – ը Հայաստանի կառավարման համակարգը ձեռք է բերում մի յուրահատուկ կարգավիճակ. նրա կառավարությունը Ալ. Խատիսյանի գլխավորությամբ, որը վարչապետի պաշտոնակատարն էր 1919թ. փետրվարի 15 – ից, փաստորեն հաշվետու չէր օրենսդիր մարմնի առջև, որն այլևս չկար և ոչ էլ ՀՅԴ Բյուրոյի առջև, որի ցանկությունները ընդունելի չէին կառավարության շատ անդամների կողմից: Սա բացառիկ իրավիճակ էր, որը երկարորեն չէր կարող իշխել, մանավանդ, որ նման կառավարման մեխանիզմ անհնար է գտնել ժողովուրդների պատմության մեջ: Իրավիճակը փորձ արվեց փոքր ինչ փոխել մարտի 12 – ին ընդունված մի օրենքով, որի համար վերջին անգամ գումարվեց խորհուրդը և որով իր օրենսդրական իրավունքները փոխանցեց կառավարությանը¹²:

Խորհուրդը, որը փաստորեն որպես քաղաքական մարմին փետրվարի 28 – ից այլևս գոյություն չունեի, վերջնականապես փակվում է հունիսի 5 –ին՝ « ընտրելով կենտրոնական հանձնաժողով եւ որոշելով պառլամենտի ընտրությունների օրը»¹³:

Կարելի է ենթադրել, որ այդ նիստը նրան պարտադրել է ՀՅԴ Բյուրոն: Փաստը մնում է փաստ, որ Հայաստանի խորհրդարանական կառավարման համակարգը 1919թ. փետրվարի 28 – ից մինչև օգոստոսի 1 –ը չի գործել և այս փուլում թե օրենսդիր և թե գործադիր իշխանությունը իրականանցրել է կառավարությունը, որը հաշվետու չի եղել որևէ կոնկրետ մարմնի առջև:

Փաստերը վկայում են, որ այս ընթացքում եթե երբեմն գումարվել է Խորհրդի նիստ, ապա՝ դա տեղի է ունեցել կառավարության նախաձեռնությամբ: Դրանցից մեկն էլ վերաբերվում է 1919թ. մայիսի 28 – ի անկախ և միացյալ Հայաստանի հռչակման ակտին, որի մասին Ալ . Խատիսյանը գրում է. « Պետք է ըսել, որ այդ ժամանակ խորհրդարանը ցրված էր/փետրվարի 28 – ին/ եւ անոր օրենսդրական իրաւունքները ձգուած էին կառավարութեան: Այս իրավունքներու վրա հենուելով՝ կառաւարութիւնը որոշեց հրավիրել Խորհրդարանը, յայտարարել միացման աքտը եւ մտցնել խորհրդարան 12 նոր պատգամավորներ՝ իբրեւ թրքահայ ժողովրդի ընտրեալներ»¹⁴:

Սա ինչ որ տեղ ձևական բնույթի ակտ էր, որն ավելի շատ ուներ հոգեբանական նշանակություն, քանի որ՝ ա/ դեռևս հասկանալի չէր, թե Արևմտյան Հայաստան ասելով ինչ տարածքներ պետք էր հասկանալ և բ/ դրանից հետո խորհուրդն այլևս ոչ մեկ նիստ չունեցավ:

Հայոց պետականության զարգացման հաջորդ կարևորագույն փուլը պետք է համարել 1919թ. օգոստոսի 1 –ից 1920թ. մայիսի 5 – ն ընդգրկող ժամանակշրջանը, երբ գործում էր հունիսյան ընտրությունների հետևանք Խորհրդարանը՝ 80 հոգիանոց կազմով, որում 72 տեղ զբաղեցնում էր Դաշնակցությունը: Բայց այս շրջանում ոչ մի կարևորագույն իրադարձություն տեղի չի ունեցել, կառավարման ժողովրդավարական համակարգը ոչինչ չի տվել երկրի ժողովրդագրական

¹² « Հայրենիք» ամսագիր, թիւ 9, Յուլիս, 1923, էջ 115:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ **Խատիսյան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բէյրութ, 1968, էջ 262:

պատկերի հոգուտ հայոց փոխելու առումով, ինչպես նաև տարածքային վեճերի կարգավորման և միացյալ Հայաստանի ակտի իրականացման: Առաջին խնդիրը չէր իրականանում, որովհետև հենց Դաշնակցության ֆրակցիայում չկար մեկ ընդհանուր մոտեցում՝ ներքին հարցերի լուծման տեսանկյունից և երկրորդ, հայոց երկու պատվիրակությունները, նաև իրենց քաղաքական լայն ախորժակներով պայմանավորված, չէին կարողանում գրանցել հաջողություններ՝ արտաքին քաղաքականության ոլորտում: Հայաստանի կառավարությունը չափազանց թույլ էր՝ ներքին քաղաքականության տեսանկյունից, որովհետև հանդուրժողական վերաբերմունք էր դրսևորում բոլոր այն դավադիր տարրերի նկատմամբ, որոնք քանդում էին ՀՀ հիմքերը: Դա վերաբերվում է քաղաքացիական կոիվների հետևանքով Ռուսաստանից Հայաստան փախած հայ բոլշևիկներին և ներքին դավադիր թաթար տարրին: Ուստի և, այս ընթացքում էլ շարունակվեց պայքարը՝ խորհրդարանը ցրելու և կուսակցական դիկտատուրա ստեղծելու համար, որը հրատապ դարձավ 1920թ. ապրիլի 28 – ց հետո, երբ հատուկ բեմագրությամբ խորհրդայնացվեց Ադրբեջանը: Մայիսի 1 – ից Հայաստանում սկզբնավորվեցին բոլշևիկյան խռովություններ, որոնք ընթանում էին թաթար տարրի ըմբոստություններին զուգընթաց: Այս իրադարձությունների մեջ խորանալը մեզ նպատակ չհամարելով՝ շեշտենք միայն, որ այս խռովությունների առիթով մայիսի 5 – ին իրականացավ ՀՅԴ Բյուրոյի որոշ անդամների՝ Հայաստանում կուսակցական դիկտատուրա ստեղծելու ձգտումը: Մայիսի 4 – ի լույս 5 – ի գիշերը տեղի է ունենում Դաշնակցության խորհրդարանական ֆրակցիայի, ՀՅԴ Բյուրոյի և որոշ Կենտ. Կոմիտեների նիստ, ուր Բյուրոն որոշում է իր ամբողջ կազմով դառնալ կառավարություն և «<վարել կուսակցութեան եւ կառաւարութեան մեծ նշանակութիւն ունեցող բոլոր գործերը>>¹⁵:

Խորհրդարանը պետք է դադար տար իր աշխատանքներին և կառավարությանը փոխանցեր իր օրենսդրական բոլոր իրավունքները, «< բացի սահմանադրական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներէն>>¹⁶:

Հաջորդ օրը՝ մայիսի 5 – ին, ժամը 11 – ին խորհրդարանի արտակարգ նիստում Ալ. Խատիսյանի կառավարությունը ներկայացնում է իր հրաժարականը: Իշխանության է գալիս Բյուրոն՝ նախագահ Հ. Օհանջանյանի գլխավորությամբ: Կառավարության մյուս անդամներն էին Ռուբենը/ներքին գործոց և զինվորական նախարար, Ս. Վրացյանը/գյուղատնտեսության և աշխատանքի նախարար/, Ա. Ջամալյանը/հաղորդակցության նախարար/, Ա. Գյուլխանդանյանը/ ֆինանսների և արդարադատության նախարար/, Ս. Արարատյանը/ Խնամատարության նախարար/ և Գ. Ղազարյանը/կրթության նախարար/: Ինչպես վկայում է Կ. Մասունին, «<Ռուբենը այս նոր կառավարութեան կեղրոնական դեմքն էր>>¹⁷:

Այսպիսով 1920թ. մայիսի 5 –ին Հայաստանում կրկին վերջ է դրվում խորհրդարանական կառավարմանը, որը փաստորեն տևում է մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ դեկտեմբերի 2 – ը: Այս փուլը Հայաստանի 1918 – 20թթ. պատմության մեջ ամենակարևորագույն տեղն է զբաղեցնում, որովհետև Բյուրո – կառավարությունն իրականացնում է մի շարք կարևորագույն խնդիրներ, առանց

¹⁵«< Նոր Աշխատավոր>>, թիւ 29/101/, 9 Մայիս, Թիֆլիս, 1920:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ **Մասունի Կ.**, Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները, Պէյրուս, 1968, էջ 71:

որոնց Հայաստանը 1920թ. վերջին թերևս կդադարեր գոյություն ունենալուց: **Դրանցից ամենակարևորը Հայաստանի ժողովրդավագրական պատկերի փոփոխությունն էր հոգուտ հայոց, քանի որ մինչև օգոստոս ամիսը լիկվիդացվեց Հայաստանի ներքին դավադիր թաթար տարրը և Հայաստանը դարձավ միատարր:** Այս փուլում տեղի ունեցան նաև մի քանի նշանակալի իրադարձություններ՝ կապված արտաքին քաղաքականության հետ՝ հայ – ռուսական – բանակցություններ, ստորագրվեցին Սևրի պայմանագիրը, Թիֆլիսի համաձայնագիրը, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը և, վերջապես, Երևանի դեկտեմբերի 2 – ի համաձայնագիրը, որով խորհրդայնացվեց Հայաստանը: Դրանց մանրամասները ներկայացնելը նույնպես մեզ նպատակ չենք համարում: Պարզապես շեշտենք, որ այդ պայմանագրերից և համաձայնագրերից ոչ մեկը իրական չդարձավ, որովհետև դեռևս բոլշևիկ – քեմալական դաշինքի առկայության պայմաններում հստակորեն մատնանշված չէին Հայաստանի սահմանները: Դրանք հստակ դարձան 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով:

Իսկ ինչու ենք մենք Հայաստանի 1918 -20թթ. պետականության ընթացքում գոյություն ունեցած դիկտատորական շրջանը ավարտում ոչ թե Բյուրո – կառավարության հրաժարականով, որը տեղի ունեցավ 1920թ. նոյեմբերի 20 –ի լույս 21-ի գիշերը Բ. Լեգրանի հետ Հ. Օհանջանյանի և Ռուբենի վարած անպտուղ բանակցություններից հետո¹⁸ և որն ընդունվեց 1920թ. նոյեմբերի 23 –ին, երկար ընդմիջումից հետո գումարված խորհրդարանի նիստում: **Այն պարզ պատճառով, որ ընտրված նոր՝ Ս. Վրացյանի կառավարության կարճատև գոյության ընթացքում խորհրդարանն այդպես էլ լիարժեքորեն չգործեց, որովհետև արդեն կտրուկ կերպով դրված էր ՀՀ խորհրդայնացման հարցը, որն իրականացավ դեկտեմբերի 2 – ի համաձայնագրով:** Որպես խորհրդարանական պետություն նա փաստորեն չի գործել 1920թ. մայիս 5 –ից սկսած: Սա է պատմական ճշմարտությունը:

Ընդհանրացնելով ասվածը, անհրաժեշտ է շեշտել.

Առաջին. Հայոց 1918 – 20թթ. պետականությունը չի սկզբնավորվել 1918թ. մայիսի 28 – ի ակտով, այլ՝ նրա պատմության պարբերացումը պետք է սկսել 1918թ. հունվար ամսից, երբ փաստացի ստեղծվում են պետականության մարմինները՝ հանձինս Հատուկ կոմիտեի և Վարիչների մարմնի: Հայոց պետականությունը սկզբնավորվել է ոչ որպես հանրապետություն կամ հանրապետական կառավարման տիպի պետություն:

Երկրորդ. Որպես հանրապետություն՝ այս ժամանակահատվածում հայոց պետականությունը գործել է 1918թ. մայիսի 28 – ից մինչև 1919թ. փետրվարի 28 – ը, երբ Խորհուրդը բռնությամբ արձակվել է՝ կապված հանրապետական կառավարման տիպի պետության՝ այդ ժամանակահատվածում գոյություն ունենալու աննպատակահարմարության հետ: Ուրեմն, որպես պարբերացման երկրորդ փուլ պետք է ընդունել այս ժամանակահատվածը:

Երրորդ. Պարբերացման երրորդ շրջանը պետք է համարել 1919թ. փետրվարի 28 – ից մինչև օգոստոսի 1 – ը, երբ փաստորեն չկար օրենսդիր մարմինը և թե օրենսդիր, թե գործադիր իշխանությունն իրականացնում էր կառավարությունը:

Չորրորդ. Պետության պարբերացման հաջորդ փուլը 1919թ. օգոստոսի 1-ից 1920թ. ընդգրկող ժամանակահատվածն է, երբ կրկին վերականգնվում է հանրապե-

¹⁸ Այդ մասին տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602:

տական կամ խորհրդարանական հանրապետական կառավարման տիպի պետությունը:

Հինգերորդ. Խորհրդարանական տիպի հանրապետությունն իր ավարտն է գտնում 1920թ. մայիսի 5 – ին՝ ՀՅԴ դիկտատուրայի հաստատումով, որը տևում է մինչև նոյեմբերի 23 – ը: Այս շրջանում իշխանությունն իրականացնում է ՀՅԴ Բյուրոն՝ Բյուրո-կառավարության անվան տակ, որը ներքին քաղաքականության մեջ իրականացնում է կարևորագույն գործողություններ: Այս շրջանը հայոց պետականության մեջ կազմում է վերջին կարևորագույն փուլը: Կառավարության անկումից հետո մի քանի օր գոյություն ունեցած Ս. Վրացյանի կառավարման շրջանը չի կարելի պարբերացման հիմք ընդունել, որովհետև այդ կառավարությունը գլխավորապես իրականացրել է մեկ առաքելություն՝ իշխանությունը Լեզրանի պարտադրանքով հանձնել է բոլշևիկներին:

Կարծում ենք, որ հայոց 1918 -20թթ. պետականության պատմությունը պետք է ներկայացնել համաձայն հիշյալ պարբերացումների և դա է պատմական ճշմարտությունը ներկայացնելու պահանջը:

Ашот Нерсисян-К вопросу о периодизации истории армянской государственности 1918-1920гг. - Периодизацию истории армянской государственности нужно начинать с января 1918г., когда фактически были созданы государственные органы в частности Особый комитет и Орган управляющих. Армянская государственность сформировалась не как республика и не как государство с республиканской формой правления. Как республика армянская государственность действовала с мая 1918г до февраля 1919г. По ввиду нецелесообразности существования государства с республиканской формой правления. Как второй этап периодизации нужно принимать этот промеуток времени. Третьим этапом периодизации нужно считать период с 28-ого февраля 1919г. до 1 августа 1920г., когда фактически небыло законодательного органа и когда и законодательную и исполнительную власть осушебвляло правительство. Следующий этап периодизации государства – это промежуток, охватывающий период с 1-ого августа 1919 г. до 1920г., когда было восстанавливано государство с республиканской или парламенско-республиканской формой правления. Республика парламентского типа завершается 5 мая 1920г. С утверждением диктатуры АРД, которая длится до 23-его ноября. На этом этапе власть осуществляет Бюро АРД. Этап правления С. Врацяна, просуществовавший несколько дней после падения правительства, нельзя принимать за основу периодизации, поскольку это правительство главным образом осуществляло одну миссию: по принуждению Леграна власть была передана большевикам.

Ashot Nersisyan-On Armenian Statehood History Periodization from 1918 to 1920. - The periodization of 1918-1920 Armenian statehood history should be started from January 1918, when, in fact, the state bodies were created, represented by the Special Committee and the Body of Authorities. Armenian statehood originated not as a republic or a republican type of state. As a republic Armenian statehood operated from May 28, 1918 to February 28, 1919, when the Council was forcefully released due to the

irrelevance of the Republican governmental type. This period of time should be accepted as the second stage of the periodization.

The third stage of the periodization should be considered the period of time from February 28 to August 1, 1919, when, in fact, there was no legislative body and both the legislative and executive duties were implemented by the government. The next stage of the state periodization was from August 1, 1919 to 1920 when the Republican or Parliamentary type of government was again restored. The Parliamentary Republic ended on May 5, 1920, with the establishment of ARF party dictatorship, which lasted up to November 23. In this period power was exercised by the ARF Bureau. This period forms the last most important stage of Armenian statehood. After the collapse of the government, S. Vratsyan's a few-day-long governmental cycle can't be taken as the basis of periodization mainly because that government has carried out one mission - to hand the power to the Bolsheviks under Legran's coercion.